

אזרחות כאוטופיה

רונה ברנס

“Stated as an ideal, the community of citizens is one in which speech takes the place of blood, and acts of decision take the place of acts of vengeance.”¹

J. G. A. Pocock (1995)

בתקופה שבה אנו חיים, רבים חשים כי הערכים הבסיסיים ביותר שהרכיבו את עולמנו, את קהילותינו הפוליטיות והתרבותיות, קורסים. תחושות כאלה מורגשות כיום בחלקים רבים בעולם, ומלוות בחשש מן העתיד ובפחד מאובדן שליטה. בישראל מתגברת תחושת הייאוש נוכח הבעיות הפוליטיות הייחודיות לקונפליקט הערבי-יהודי ולמאבקים הפנים-יהודיים. מהי מדינת ישראל? כיצד צריכה להיראות מדינת ישראל? כיצד נחיה יחדיו – יהודים וערבים, דתיים וחילוניים – בשלום ובשגשוג בחבל ארץ זה? מסה זו מציעה נקודת מבט שונה על שאלות גדולות אלה באמצעות חשיבה מחדש על המושג “אזרחות”. המסה מבקשת לדמיין את האפשרויות שהיו עומדות בפנינו אילו רק ראינו את המושג “אזרחות” לא רק כמושג בירוקרטי אלא כמושג יסודי בזהותנו, וכמושג מפתח בקהילה הפוליטית שאנו חיים בה. בישראל, דומה כי ההקשר העיקרי שבו נדון כיום המושג אזרחות בצורה רצינית ובנימה של דחיפות הוא בהקשר הערבי-ישראלי או הפלסטיני-ישראלי, בדיון על שוויון או היעדר שוויון בין אזרחים ערבים ויהודים בישראל. עם זאת, ראוי שסוגיית האזרחות תעצב באופן ברור את השיח הפוליטי הכללי במדינה, ולא רק בהקשר מגזרי. המושג אזרחות איננו מגזרי. הוא לא רק מושג אדמיניסטרטיבי או הגדרה טכנית באשר לזכויות הפוליטיות של אדם במסגרת הפוליטית המתקראת מדינה. זהו מושג מיתולוגי במהותו, אידיאל מכונן, שאליו

1 כאידיאל, קהילת האזרחים היא קהילה שבה הדיבור תופס את מקום הדם וקבלת החלטות מחליפה מעשי נקם.

יש לשאוף כדי לבנות חיים חברתיים טובים, חיים שראוי לחיותם כיחידים וכחלק מקהילה אנושית. אף שזהו אידיאל שלעולם לא ימומש בצורתו הטהורה, החתירה למימוש מבטאת תקווה לשינוי לטובה. משום כך, זהו מושג תשתיתי שעליו ניצבת תרבות המערב, לא פחות.

בימים שאחרי מתקפת ה-7 באוקטובר 2023 על ישראל, דומה היה כי מבצבצת היכולת לדמיין בסיס אזרחי ושוויוני חדש בין הקבוצות השונות החיות בישראל מתוך שותפות גורל. בימים שאחרי המתקפה, בעיצומם של הבלבול, התדהמה והאימה, צפו סיפורים רבים על הצלה של יהודים על ידי ערבים ולהיפך. נודעה והשפיעה גם העובדה כי בין ההרוגים והחטופים היו יהודים וערבים כאחד. כל אלה הולידו תחושה של סולידריות עמוקה, מעין ברית דמים חדשה אל מול האויב האכזר, שהצטייר כחיצון המוחלט, והורגשה נכונות של כל אזרחי ישראל לשלב ידיים כבני המקום. למרבה הצער, זמן לא רב לאחר מכן החלה נכונות זו להתפוגג ועתה נותרה רק כזיכרון כמוס. ייתכן שהתפוגגותה המהירה נובעת גם מהיעדר תשתית רעיונית משכנעת וברורה למושגים "אזרחות" ו"סולידריות אזרחית" במדינה. בהקשר זה אני מבקשת לטעון שלושה טיעונים עיקריים:

1. המושג "אזרחות", הדיון בו כאידיאל, וההגעה להבנות באשר לאזרחות הרצויה במדינת ישראל, כולם יסודות הכרחיים לעתיד פוליטי ראוי בישראל, כזה שיאפשר לאזרחיה לדמיין עצמם נוטלים בו חלק אקטיבי.
2. אסור שדיון כזה במושג "אזרחות" יוגבל לספֵרה המשפטית והפרוצדוראלית, וגם לא לשרדה הפוליטי-מפלגתי הצר. הוא חייב להיות דיון ערכי ותרבותי, ששורשיו מצויים בתחומי הדמיון הפוליטי האוטופי וההיסטורי. דווקא שורשים כאלה יכולים להיות תמריץ חזק להצגת רעיון אזרחי חדש לבני הארץ, כך שיראו עצמם כשותפים בעלי אחריות אישית למקום שבו הם חיים.²
3. המושג "אזרחות" איננו סותר זהויות אחרות. הוא היחיד המציע מטריה רעיונית שתכיל את הזוהיות השונות הקיימות במדינת ישראל ובאזור כיום. במובן זה מושג האזרחות דומה לתפקוד הלאומיות בפוליטיקה המודרנית, אשר לדעת רבים היוותה, בעיקר במאה ה-19 את הטיח ההכרחי לבניית הפוליטיקה הדמוקרטית המודרנית, הלאומית, כפי שאנו מכירים אותה היום. במדינה, אשר

2 פרופ' דני פילק דן ברעיון דומה בהקשר הפוליטיקה הישראלית, וכינה אותו "אזרחות דמוקרטית רפובליקנית" (פילק) 2018.

כבר ב־2015 הוגדרה על ידי הנשיא ראובן ריבלין כמורכבת מארבעה "שבטים" אשר תהום פעורה ביניהם, טיפוח המושג "אזרחות" כיסוד מפתח בזהותנו הלאומית הוא הדרך היחידה לדמיין עתיד פוליטי למדינה. מרכזיותו של מושג האזרחות כמושג מפתח פוליטי הייתה מן ההתחלה חלק מהמחשבה הצינונית ועיצבה את יסודותיה. יש להישען על מסורת פוליטית זו ולעבדה כך שתתאים לתנאי ההווה.

המושג אזרחות, citizenship, הוא מושג פוליטי אשר משמעותו המזוקקת היא הכרה בתפקידו של האזרחיבידואל במערכת החברתית שבה הוא חי.³ במסורת המערב, המושג "אזרח" קשור במובנים רבים לעצם טבעו ומהותו האנושית של האדם. מסורת תרבותית זו הושפעה באופן עמוק מהגדרתו המפורסמת של אריסטו לפיה האדם הוא יצור פוליטי, זואון פוליטיקון. זוהי הגדרה מהותנית כמעט של האנושיות עצמה, וממנה נובע, כי מי שאינו מתנהל כיצור פוליטי חסר תכונה אנושית מרכזית. ההיסטוריה חשפה את השלכותיה הקשות של תפיסה זו. כך, למשל, ביחסם של הספרדים שפלטו ליבשת אמריקה אל האוכלוסייה המקומית. הספרדים הניחו כי בניגוד אליהם, הילידים שבהם פגשו אינם מקיימים מערכת שלטונית פוליטית, וכך הצדיקו את שלילת השתייכותם לקטגוריה האנושית ולא־ראייתם כבני אדם חופשיים ושווים.⁴

מקור רעיון האזרחות המערבי אמנם בפוליס היוונית ובאימפריה הרומית, אבל תפיסתו המודרנית נובעת מההתפתחויות הפוליטיות והחברתיות שחלו בעיקר למן המאה ה־18 ולאורך המאה ה־19, היינו במהלך עידן הנאורות והמודרניזציה האירופאית, אשר התאפיין בהתרחבות והעמקת המחשבה והבחינה האנליטית והאמפירית בכל תחומי החיים. עידן זה התאפיין בעלייה מהירה ברמת החיים, דבר שהוביל להתרחבות הספֵרה הפוליטית, הן בתחום המחשבה והן בתחום העשייה וההתארגנות החברתית. על רקע זה, בין גורמים אחרים, עלתה תפיסת העולם הבורגנית שבתוכה גלום גם פיתוח ערך הכבוד העצמי של האזרחיבידואל. הפנטזיה האולטימטיבית של מעמד הביניים החדש הייתה ועודנה העצמאות, היכולת להיות הן האדון של עצמך והן המשרת של עצמך (Glaser, 1993, עמ' 19). כפי שהדגיש

3 למבט היסטורי ותאורטי על המושג "אזרחות" ראו למשל (Derek Heater (1990

4 ראו למשל (Lepore (2018 עמ' 30-3

חוקר הבורגנות הגרמני יורגן קוקה (Kocka, 1993, עמ' 11), אין ספק כי בהשקפת העולם של הבורגנות היה ועדיין ישנו יסוד אוטופי מובהק. אותה תפיסה בורגנית טיפוסית של עצמאות מהדהדת את הגדרתו הקלאסית של אריסטו ולפיה האזרח הוא שולט ונשלט כאחד, וכן של ז'אן ז'אק רוסו, שטען כי חופש הוא המצב שבו האדם כפוף לחוקים שהוא עצמו הביא לקביעתם.⁵ כך מתבהר הקשר שבין רעיון האזרחות לבין רעיונות פוליטיים מכוננים של מעמדות הביניים האירופאיים, אשר משפיעים על תרבות המיינסטרים המערבית עד היום. במאות ה-18 וה-19, רעיון האזרחות האידיאלית ותרבות הבורגנות השפיעו שניהם על ביסוס ועיצוב הדמיון הפוליטי של הלאומיות, שכמו תנועות פוליטיות אחרות במאה התשע-עשרה נשאה אופי אוטופי.

החזון האזרחי הבורגני-אוטופי עמד גם בבסיס התנועה הלאומית היהודית-ציונית, ותפס מקום מרכזי בדמיון הפוליטי שהניח את יסודותיה. הרומן האוטופי אלטנוילנד, שכתב מקים ההסתדרות הציונית תאודור הרצל, נרקם כולו סביב דוד ליטבק, דמות אשר מגלמת את אידיאל הבורגנות הגבוהה והמשכילה שהיה נפוץ בתרבות הגרמנית בתקופה זו. ליטבק הוא יזם, איש עסקים אמיד, ומנהיג פוליטי, אשר בסופו של דבר אף נבחר לשמש כנשיא החברה האוטופית. הוא מעורה מאוד בנעשה בחברה הן מבחינה חברתית הן מבחינה פוליטית, ותורם ממרצו וזמנו למען הציבור כמנהיג.⁶ גם אלחנן לייב לוינסקי, מבני חוגו של אחד העם, הציב מודל דומה של אזרחות בחזית האוטופיה העברית שפרסם ב-1892, "מסע לארץ ישראל בשנת ת"ת". במרכז חיבורו עומד איש אמיד, איכר בעל קרקע, שמלבד היותו אדם משכיל ביותר, משמש גם כמנהיג פוליטי נבחר בקהילה המקומית שבה הוא חי ושאליה הוא מחויב. דיונים רבים בנושא האזרחות עוסקים בהשוואה בין שני סוגים של "אזרחות". סוג אחד הוא אזרחות על פי המסורת הפוליטית הליברלית, שמעמידה במרכז את האינדיבידואל ומעשיו, ורואה במדינה מסגרת המאפשרת לאינדיבידואל את קיומו החופשי. הסוג השני הוא אזרחות לפי המסורת הרפובליקנית, הדורשת מן האינדיבידואל השתתפות פעילה במערכת החברתית שבה הוא חי, קרי במדינה, כחלק מהגדרת אזרחותו. באופן עמוק ביותר, רעיון האזרחות הרפובליקני, שהוא לא אחר מאשר הרעיון שעל אדם ליטול אחריות פוליטית על סביבתו, ניצב בתשתיה

5 ראו למשל (Leydet (2023)

6 הרחבה בעניין זה ראו למשל ברנס (2025).

של התנועה הציונית מראשיתה. בניגוד לתנועות לאומיות אחרות, התנועה הלאומית היהודית שהתמקדה בארץ ישראל, צריכה הייתה לעצב את התנאים המוסדיים והחברתיים המטריאליים הבסיסיים ביותר שיאפשרו שיטת שלטון. למן תחילת פעילותה כתנועה פוליטית, התנועה עודדה השתתפות פוליטית פעילה של מי שראו עצמם בני הלאום היהודי, באמצעות השתתפות בקונגרסים הציוניים אשר אמורים היו לשמש כפרלמנט ללאום בלא טריטוריה פוליטית, על בסיס עקרונות הדמוקרטיה הייצוגית וכן על ידי תרומות כספיות. אבל עוד לפני כן, התפתחה דינמיקה זו של אזרחות רפובליקנית בלי מדינה באופן ספונטני יותר – דרך ההשתתפות הפעילה של אגודות יהודיות קטנות ברחבי האימפריה הרוסית המכונות "חובבי ציון". השאיפה לאזרחות שווה, כמובן של סטאטוס מכובד ושווה בעולם, היא שהניעה רבים לקחת חלק בתנועה הלאומית היהודית. הפעלנות (agency) הפוליטית של אדם – כוחו לפעול כדי להביא לשינוי – הניצבת בבסיס הרעיון הפוליטי הרפובליקני, היא אכן יסוד שאותה פיתחו ראשוני היהודים הלאומיים, בדומה לכל התנועות הלאומיות האירופאיות בנות הזמן.

אמנם, כפי שציינו רבים, קיימת בעיה מובנית במובן הרפובליקני של אזרחות, הנוגעת לאופי האוכלוסייה האזרחית בחברה פוליטית. שהרי האזרחות הרפובליקנית מבוססת בעיקרה על תרומת האינדיבידואל לטובת הכלל מתוך אמון הדדי. כיצד, אם כן, יכולה אזרחות כזו להוות בסיס פעולה אזרחי בחברה מגוונת, אשר בנויה מקבוצות בעלות אינטרסים וערכים מנוגדים לעיתים, ובעלות רקע תרבותי שונה ביותר? כאן נכנסת לתמונה החשיבות שיש למיתוס בהגדרת האזרחות הרפובליקנית ובהחלטה ליישמה בחיים המעשיים. שהרי חוץ מהיותו יצור פוליטי, האדם הוא גם יצור הניזון מהמיתוס, נשען על סיפורים ומונע על ידיהם. אדם רוצה להיות אזרח פעיל בחברה אזרחית כדי להיות חלק מסיפור גדול של קיום אנושי פוליטי. זהו הבסיס ללאומיות המודרנית בצורתה הליברלית, וגם, ולהבדיל, בצורתה האנטי-ליברלית כגון הפאשיזם והנאציזם באירופה. הרצון הזה לקחת חלק במשהו גדול ממך, בדבר-מה בעל ערך מיתולוגי, הוא מרכיב חשוב בהתנהלותם של אנשים רבים. כמושג פוליטי, האזרחות צריכה להיות מוצגת בתוך הקשר הרעיונות הפוליטיים הגדולים של תרבות המערב והמודרנה. כמובן זה, האזרחות המודרנית היא היורשת הטבעית של הלאומיות שיצרה אותה. על בסיס ההכרה המחודשת באזרחות כמושג בעל משמעות אוטופית עצמאית נשגבת, שיש לה פוטנציאל להעלות את ערך חיי

אנשים רבים, ניתן להתמודד עם השונות המרכיבה את החברה הפוליטית המודרנית, המבוססת בדרך כלל על חבירה של קבוצות אוכלוסייה מגוונות.

בהקשר ההיסטורי של הציונות, אנו רואים את השורשים להתמודדות עם בעיית השוויון בין לאומים מתחרים (ערבים ויהודים בפלשתינה) כבר בסוף המאה ה-19, בכתביו של אחד העם על ארץ ישראל, שבהם הזהיר מפני יחס אדנותי של היהודים כלפי הערבים, עוד בטרם ניתן היה לדמיין אזרחות או רוב יהודי. הנושא עולה גם בכתבי זאב ז'בוטינסקי, אביה הרוחני של מפלגת "הליכוד", שבניגוד לדימויו הרווח דיבר בשבח השוויון האזרחי בין יהודים וערבים במדינה יהודית עתידית, וכן בתנועת "ברית שלום".⁷ דוגמאות במדינת ישראל העכשווית הן התנועות "ארץ לכולם", ותנועת "עומדים ביחד". מאחורי תנועות אלה עומדים אנשי אקדמיה ואינטלקטואלים, המזוהים, לא תמיד בצדק, עם השמאל הלא-ציוני, והן מציעות מודל המבוסס על אזרחות שוויונית אשר בסיסה הוא "אדם אחד קול אחד". בבסיס המודל מונחת האמונה כי השתתפות שוויונית במעשה הפוליטי היא שתוביל גם לקיום מיטיב עבור כל האנשים החיים בארץ. עם זאת, חסר מאוד טיפוח של שיח אזרחי עמוק בישראל, אשר יציב את חשיבות האזרחות במרכז החיים הפוליטיים התשתיתיים, החוקתיים, כ-*raison d'être* למדינה הדמוקרטית שבה אנו חיים עבור היהודים ועבור הערבים כאחד. במילים אחרות, חסר כאן שיח נרחב, שאינו סוציאליסטי בהכרח ואינו מקדם במופגן תפיסות עולם פוסט-לאומיות או אנטי-ציוניות, אשר יציג בפני הקהל הרחב את מושג האזרח כמושג יסוד בפוליטיקה הדמוקרטית הכללית, העל-מפלגתית והעל-מגזרית.

ראיית מושג האזרחות כאוטופיה יכולה להיות נקודת יעד פוליטית נעלה מהסוג החסר כל כך בפוליטיקה היום, כזו שהיעדרה מנוצל על ידי גורמים פופוליסטיים ואף אלימים. רעיון האזרחות כמוקד פוליטי יכול להציע מטרה נשגבת בעיקר לפוליטיקה של המחנות המזוהים עם השמאל והמרכז, אשר מתנגדים ללקסיקון הפוליטי ההיררכי והשמרני המאפיין את הימין הפופוליסטי שזוכה לעדנה מיוחדת בתקופה הזו. הפוליטיקה צריכה לכוון אל האידיאלים הרצויים ולא אל השפל המצוי, וכדי לנצח היא צריכה לעשות זאת תוך הישענות על רעיונות מעוררי השראה. רעיון האזרחות, שיש לו היסטוריה עשירה אשר כוללת בתוכה מאבקים, מהפכות

7 ראו למשל גורני (1985).

ומניפסטים חוצבי להבות – החל מאתונה העתיקה ועד המהפכה האמריקאית – יכול להוות השראה כזו – כאוטופיה, כפרס הגדול, שיש להיאבק עבורו בגבורה. הנכחת המושג "אזרחות" כיסוד מרכזי היא גם חלק טבעי ממסורת הלאומיות הקלאסית המבוססת על כבוד לאומי ואזרחי. זו מונעת על ידי השאיפה לייצר יחידה פוליטית שתשקף הן את המסורת הדתית, התרבותית וההיסטורית של חברי הקבוצה והן את רצונם לתפוס מקום כחברים שווים בקהילה הבינלאומית. עבור רבים מאבות הציונות, התנועה הלאומית היהודית שהובילה להקמת מדינת ישראל, החתירה ללאומיות הייתה למעשה החתירה ליצירת מסגרת אזרחית עבור היהודים אשר סבלו מדיכוי פוליטי, ללא התניות וללא אפליות ממסדיות. יצירת מקום שבו יוכלו היהודים לשלוט ולהישלט על ידי עצמם, לפי הרעיון האזרחי הקלאסי. בעידן הלאומיות של המאות ה-19 וה-20, הייתה הלאומיות הכלי הפוליטי החזק ביותר שאפשר להם להגיע למטרותם. החזרת האפשרות האזרחית-רפובליקנית לאופק האוטופי הלאומי דווקא, כמו גם פיתוחה ושכלולה בקרב החברות הלאומיות העוניות בין הים לירדן, יאפשרו לאנשים לדמיין עצמם מחדש, גם במציאות הזהותית המורכבת של היום, כשולטים וכנשלטים וכקברניטי גורלותיהם האישיים והקולקטיביים.

על אף הפערים העצומים הקיימים בין החברות החיות זו לצד זו במדינת ישראל, הצד הציוני-ישראלי והצד הפלסטיני יכולים שניהם להרוויח רבות מאימוץ מושג האזרחות. גם אם בתחילה יהיה זה מושג שיתפתח באופן נפרד וייחודי בכל קבוצה לאומית, הוא מבטיח להפוך בהמשך לאבן דרך בסלילת דרך פוליטית חדשה. דרך כזו לא תבטל את ההשתייכות הלאומית מצד אחד, ומצד שני תישען על מושג פוליטי חזק לא פחות, הנושא הבטחה למימוש עצמי וקולקטיבי, ויש לו משיכה אוטופית שאינה נופלת מההבטחה האתנית-דתית-לאומית.

* * *

הזיכרון ההיסטורי מוכיח שתפיסות פוליטיות וחברתיות – גם אם הן נראות לנו טבועות עמוק בתוך התודעה הקולקטיבית, ניתנות לשינוי. די להעלות על הדעת את השינויים שעברה גרמניה עם הליכי הדה-נאציפיקציה שלאחר מלחמת העולם השנייה, מעבר העולם המערבי מקבלת אנטישמיות כחלק מהשיח הנורמטיבי להדרתה מכלל החברה המנומסת (למרות הכרסום בשנים האחרונות), הכללת נשים בגוף האזרחי הבוחר והנבחר באירופה ובארה"ב ובמדינות רבות אחרות והעלאת

מעמדן האנושי, בעיקר במערב, כשווה באופן עקרוני לזה של הגברים, תהליכים אנטי־גזעניים ברחבי העולם המערבי ועוד – כדי לזכור עד כמה קיצוניים היו השינויים בתפיסות שנראו בעבר כיסודיות וכמובנות מאליהן. גם בלי הקפיצה הנחשונה אל עבר מציאות מדומיינת של שלום אמת בין ישראל והפלסטינים, הכללת מושג האזרחות כמושג תרבותי חשוב ומוביל במערכת הידע של החברה הדמוקרטית שלנו וטיפוחו, יש בהם כדי להוביל את השיח הפוליטי לכיוונים חדשים ופוריים הרבה יותר מאלה שמציעה לנו פוליטיקת הזהויות ההרסנית שקובעת את הכיוון שבו הולכים חוגי הימין והשמאל ברחבי העולם. הדרך הפוליטית אשר שמה דגש על ההרואיות של הרעיון האזרחי ועל האופק האוטופי הגלום במושג זה, עשויה, במאמץ רב ובנחישות, להציע מטרות לאומיות חדשות. אלה ינתבו את השיח הפוליטי לכיוונים שמיטיבים עם אזרחי ואזרחיות המדינה, והן אף עשויות להניח יסודות לפתרון אשר אינו מתכחש למרכזיות הזהות הלאומית, אך גם מוסיף לה את מרכזיות החזון הפוליטי־אזרחי כמלווה הכרחי.

מקורות

ברנס, ר. (2025). "הרצל והמצאת האליטה הדמוקרטית היהודית המודרנית". דברים 17, 26-7.

גורני, י. (1985). השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים-אידיאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ-ישראל בשנים 1882-1948. (בני ברק: עם עובד).

פילק, ד. (2018). בזכות פוליטיקת המונים חדשה. הזמן הזה. <https://hazmanhazeh.org.il/newpolitics/>

Glaser, H. (1993). *Bildungsbürgertum und Nationalismus*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Heater, D. (1990). *Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics, and Education*. London & New York: Longman.

Ignatieff, M. (1987) "The Myth of Citizenship", *Queen's Law Journal* 12

Kocka, J. (1993). "The European pattern and the German case". In: *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Eds: Juergen Kocka and Allan Mitchell. Ann Arbor: Michigan

- Lepore, J. (2018) *These Truths: A History of the United States*. New York: W. W. Norton & Company.
- Leydet, D. "Citizenship", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 Edition), Eds. Edward N. Zalta & Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/citizenship>.
- Pockock, J. G. A (1995). "The Ideal of Citizenship Since Classical Times", in *Theorizing Citizenship*, Ed. Ronald Beiner. Albany, N.Y. : State University of New York Press, pp. 29-52.